

Werkloosheid en sociale isolatie: een heroriëntatie*

Els Enhus, Ignace Glorieux, Ronny van Rossum**

Summary

Unemployment and social isolation: a reorientation

In this article several theories on the social isolation of the unemployed are compared. As a starting point the more common theories, which can be summarized as theories of intentional social isolation, are used. The unemployed avoid contact with others because of feelings of shame, loss of identity, financial loss, etc. These theories, however, were not entirely supported by the time budget data presented here. Some of the hypotheses were indeed confirmed, others however had to be completely or partly rejected. As complementary theory for the social isolation of the unemployed a theory of structural social isolation is proposed. In this theory social isolation is not seen as the result of avoiding interactions by the unemployed, but caused by the lack of potential interaction partners. This latter theory – at least for the data used – seems better suited to explain the social isolation of the unemployed than the international theories.

Een meerderheid van de sociologische en sociaal-psychologische studies omtrent werkloosheid ziet de sociale isolatie als een belangrijk en algemeen gevolg van werkloosheid (Aiken et al., 1968; Bakke, 1947; Brinkman, 1981; Elling, 1978; Hamaker, 1972; Heinemann, 1978, 1982; Herman, 1979; Jahoda et al., 1972; Knulst, 1978; Komarovskiy, 1940; Lagrou, 1983; Rosseel, 1982; Van Loon et al., 1982; Vilroks, 1983). Anderen daarentegen stellen

* Met dank aan M. Elchardus voor zijn waardevolle suggesties en bedenkingen bij eerdere versies van dit artikel.

** De auteurs zijn verbonden aan het Centrum voor Sociologie van de Vrije Universiteit Brussel en lid van de vakgroep 'Tempus Omnia Revelat', die de sociale organisatie van de tijd als studieobject heeft.

dat sociale isolatie zich niet of slechts in geringe mate voordoet, en/of zich beperkt tot bepaalde categorieën van werklozen in welbepaalde omstandigheden (Fröhlich, 1983; Nievaard, 1977; Siurala, 1982; Tazelaar en Sprengers, 1984; Thomas et al., 1980; Van Buchem, 1977).

Deze tegenstelling kan ons inziens in grote mate worden toegeschreven aan de gebrekkige wijze waarop het begrip 'sociale isolatie' wordt geconceptualiseerd en geoperationaliseerd. We zullen verder in deze bijdrage aantonen dat de gangbare verklaring voor de 'vermeende' relatie tussen werkloosheid en sociale isolatie op zijn minst onvolledig is. Wij willen de lezer er nu reeds op attent maken dat wij voor het toetsen van de hypothesen gebruik zullen maken van een vrij specifieke onderzoeksgroep. Het ligt dan ook niet in onze bedoeling in deze bijdrage te komen tot algemeen geldende uitspraken omtrent de sociale isolatie van werklozen. Wel willen we met dit artikel illustreren dat de sociale isolatieproblematiek ook op een andere manier kan benaderd worden.

Alvorens over te stappen naar de begripsverduidelijking en de toetsing van de gangbare theorieën, schetsen we deze theorieën en de bevindingen uit het empirisch onderzoek eerst aan de hand van een bondig literatuuroverzicht.

1. Literatuuroverzicht

In het inmiddels klassiek geworden 'De werklozen van Mariënthel' (Jahoda et al., 1972, oorspr. 1930) rapporteren de auteurs een duidelijke afname van de sociale participatie. De deelname aan het verenigingsleven en de cultuurconsumptie (lezen, theaterbezoek e.d.) daalden sterk (Jahoda et al., 1972: 36-44). Familierelaties bleken meer bestand tegen de druk van de werkloosheid dan de andere relaties, maar begonnen na verloop van tijd toch ook een neiging tot deterioratie te vertonen (Jahoda, 1979: 309). De invloed van werkloosheid op de gezinsrelaties is echter niet eenduidig. Goede relaties blijken te verbeteren, terwijl de relaties waar ook voor de werkloosheid reeds iets aan schortte er vaak nog verder op achteruitgingen (Jahoda et al., 1972: 84-86). Ook leden niet alle werklozen even hard onder de gevolgen van de werkloosheid (waaronder sociale isolatie). De mate van sociale isolatie van de werkloze bleek samen te hangen met de reactie van het individu op zijn werkloosheid. Het waren hoofdzakelijk de werklozen die berustten in hun toestand en alle hoop hebben opgegeven (de apatische) die sociaal geïsoleerd geraken (Jahoda et al., 1972: 54).

Een andere klassieker in de werkloosheidsliteratuur is de studie van Bakke die oorspronkelijk verscheen in 1940. Bakke stelt reeds bij de aanvang van

zijn studie dat het individu in het algemeen vrij geïsoleerd is van zijn buurt; buurtrelaties zijn bovendien tamelijk oppervlakkig. Intieme relaties, welke een groter 'commitment' vanwege de actor vereisen, blijven beperkt tot de vriendenkring (Bakke, 1947: 3-6). Bij het werkloos worden, verbeteren de buurtrelaties dan ook niet. Integendeel, de werklozen trekken zich nog meer in zichzelf terug (Bakke, 1947: 7). Ook de vriendschapsrelaties komen als gevolg van de werkloosheid onder druk te staan en nemen kwalitatief en kwantitatief af (Bakke, 1947: 10-13).

In de meer recente werkloosheidsliteratuur worden de conclusies van de 'klassieke' auteurs vaak kritiekloos overgenomen.

Talrijk zijn de auteurs die dit doen zonder empirisch onderzoek hiernaar te verrichten (o.a. Herman, 1979; Lagrou, 1982; Ovesen, 1977; Vilroxx, 1983).

Andere auteurs bevestigen de hypothese van sociale isolatie op basis van onderzoeksgegevens die niet noodzakelijk als dusdanig geïnterpreteerd moeten worden. Zo rapporteert Elling (1978) een onderzoek in Leiden waarbij 23% van de ondervraagde werkloze jongeren het hebben van minder contacten als één van de nadelen van werkloosheid vernoemde, doch waarbij volgens de auteur slechts 8,9% sociaal geïsoleerd was. Deze auteur vermeldt ook nog dat goede gezinsrelaties de neiging hebben iets te verbeteren, terwijl minder goede er nog verder op achteruitgaan. Ook in Van Buchems studie vernoemt slechts 9% van de werklozen sociale isolatie als een nadeel van werkloosheid (Van Buchem, 1977: 19). In het onderzoek van Heinemann bij werkloze Duitse jongeren verklaart het merendeel van de ondervraagden dat de werkloosheid niets veranderd heeft aan hun contacten met vrienden. Slechts een minderheid rapporteert een achteruitgang. Dit aantal neemt echter wel toe met de duur van de werkloosheid (Heinemann, 1978: 142-144, 148). Hoewel deze studies slechts een geringe mate van sociale isolatie vaststellen beschouwen de auteurs sociale isolatie als een algemeen gevolg van de werkloosheid.

We vonden slechts één recente studie (Rosseel, 1982) waarbij een betrekkelijk groot aantal werklozen (40%) over sociale isolatie klaagt.

Een aantal auteurs nuanceert de stelling van sociale isolatie. Bij Tazelaar en Sprengers (1984: 64-65) vermeldt meer dan de helft van de respondenten een afname van de contacten met vrienden en kennissen. In tegenstelling echter met vorige auteurs besluiten zij hieruit niet dat werkloosheid in het algemeen tot sociale isolatie leidt. Er is volgens hen eigenlijk geen sprake van

sociale isolatie bij werklozen en zeker niet in de betekenis van een zich terugtrekken in een werklozencultuur (Tazelaar en Sprengers, 1984: 73). Zij baseren zich hiervoor voornamelijk op hun bevinding dat de werklozen zich niet méér terugtrekken uit hun relaties met nog werkende vrienden en kennissen dan uit deze met niet werkende. Volgens de gangbare opvattingen, aldus Tazelaar en Sprengers, zouden het nochtans de eersten moeten zijn die door de werklozen als het meest bedreigend ervaren worden. Uit een vrij recent onderzoek onder Finse jongeren (Siurala, 1982) bleek dat werkloze jongeren in het algemeen niet minder contacten hebben dan de werkende (Siurala, 1982: 34-35). Evenmin lijkt de werkloosheid een invloed te hebben op het aantal lidmaatschappen van verenigingen. Wel participeren de langdurig werklozen minder in jongerenbewegingen en -clubs. Het merendeel van de werkloze jongeren in deze studie meldt echter dat hun participatie ongewijzigd is gebleven (Siurala, 1982: 30-34). Wat eventueel wel op een toegenomen sociale isolatie kan wijzen is het feit dat bij werkloze jongeren vooral de passieve vrijetijdsactiviteiten (zoals: niets doen, lezen, TV kijken) toegenomen zijn (Siurala, 1982: 28-30).

Volgens Fröhlich (1983: 51) kan men evenmin besluiten dat werkloosheid noodzakelijkerwijs tot het verlies van sociale contacten leidt. Nievaard (1977: 33) deelt deze mening: werkloosheid brengt meestal geen grote veranderingen in de sociale contacten mee en voor de meesten blijft het sociale netwerk dan ook intact. Wel zijn er veranderingen in de kwaliteit van de relatie met de partner, en dit overwegend in negatieve zin.

Bestaat er in de literatuur geen eensgezindheid omtrent het feit of werkloosheid al dan niet tot sociale isolatie leidt, over het verklaringsmechanisme voor mogelijke sociale isolatie bestaat wel een vrij grote consensus. De meeste verklaringsmodellen vertrekken van de idee dat de werklozen zelf hun sociale relaties afbreken en/of participatie opschorten.

Een tamelijk grote groep auteurs (Komarovsky, 1940; Tazelaar en Sprengers, 1984; Heinemann, 1978; Fröhlich, 1983; Herman, 1979; Jahoda et al., 1972; Lagrou, 1983; Thomas et al., 1980; Bakke, 1947; Ovesen, 1977; Rosseel, 1982) stelt als hypothese dat werklozen zich uit relaties terugtrekken omdat deze als psychisch bedreigend ervaren worden. Steeds vertrekt men hierbij van een of andere vorm van dissonantiereductietheorie. Tazelaar en Sprengers (1984) onderscheiden twee van dergelijke theorieën: de statusinconsistentietheorie en de mentale-incongruentietheorie. Deze twee theorieën impliceren de verwachting dat de werklozen minder vrijwillige sociale contacten buiten het gezin zullen onderhouden dan de tewerkgestelden.

Een andere complementaire verklaring gaat ervan uit dat werklozen, als reactie op hun financiële deprivatie, een aantal activiteiten, hun sociale participatie en derhalve de contacten die hieruit voortvloeien terugschroeven (Aiken et al., 1968; Komarovsky, 1940; Heinemann, 1978; Van Loon et al., 1982; Fröhlich, 1983; Jahoda et al., 1972; Bakke, 1947; Ovesen, 1977). Zowel in deze financiële deprivatietheorie als in de eerder vernoemde equilibriumtheorie verschijnt de sociale isolatie van de werklozen als een gevolg van intentioneel gedrag.

2. Conceptuele en methodologische problemen

Uit het literatuuroverzicht blijkt alvast dat de conclusies van de verschillende auteurs vrij ver uit elkaar liggen. Een verklaring daarvoor dient ons inziens te worden toegeschreven aan de gebrekkige conceptualisering en operationalisering van het begrip 'sociale isolatie'.

De meeste auteurs achten het blijkbaar niet nodig het begrip 'sociale isolatie' nader te omschrijven. Daardoor vervalt men al snel in een 'common sense'-definitie, waarbij sociale isolatie wordt opgevat als een afname van sociale contacten (zie bijv. Aiken et al., 1968; Fröhlich, 1983; Ovesen, 1977; Rosseel, 1982; Tazelaar en Sprengers, 1984; Van Loon et al., 1982; Vilroxx, 1983).

Slechts enkele auteurs onderscheiden nog een andere betekenis, met name de afname van de sociale participatie en de integratie (Komarovsky, 1940; Heinemann, 1978), waaronder men het terugtrekken uit de sociale omgeving en de afzwakking van de gevoelens van verbondenheid met de maatschappij in haar geheel verstaat.

Niet alleen het begrip zoals bedoeld doch eveneens het begrip zoals gemeen laat vaak te wensen over. Meestal bevraagt men de subjectieve perceptie van de invloed van werkloosheid op de contacten met bepaalde interactiepartners (Aiken et al., 1968; Fröhlich, 1983; Rosseel, 1982; Tazelaar en Sprengers, 1984; Heinemann, 1978) of de mate waarin sociale isolatie als een nadeel van werkloosheid ervaren wordt (Elling, 1978; Van Loon et al., 1982). Wij willen hier zeker niet beweren dat de zelfperceptie van sociale isolatie onbelangrijk is. Ons inziens zijn zowel de subjectieve als de objectieve componenten van sociale isolatie belangrijk. Indien men zich echter beperkt tot het meten van de subjectieve sociale isolatie, of van de objectieve via subjectieve maten, zoals in een groot deel van de studies gebeurt, kan men niet nagaan of de werklozen ook in 'objectieve' zin geïsoleerd zijn. In dit onderzoek hebben we er dan ook voor geopteerd om sociale isolatie via de objec-

tieve gegevens over het gedrag van de respondenten te benaderen, zonder echter volledig voorbij te gaan aan de subjectieve aspecten ervan, zoals blijkt uit een gedeelte van de gebruikte vragenbatterij.

Sommige onderzoeken lopen ook nog in een ander opzicht mank. Zo heeft men nogal eens de neiging om uitsluitend werklozen te ondervragen, zonder enige controlegroep, zodat men zich in feite beperkt tot ongefundeerde uitspraken over de invloed van werkloosheid op de sociale contacten (zie o.a.: Rosseel, 1982; Nievaard, 1977; Tazelaar en Sprengers, 1984; Van Loon et al., 1982; Jahoda et al., 1972; Bakke, 1947; Komarovsky, 1940).

Indien we wensen te vermijden in dezelfde fouten te vervallen is de erkenning van de multidimensionaliteit van het begrip 'sociale isolatie' noodzakelijk. De klassieke Mariënthai-studie (Jahoda et al., 1972), waar weliswaar de term 'sociale isolatie' nog niet gehanteerd werd, maar die voldoende aanzetten bevat voor een exploratie van de thematiek, diende ons tot richtsnoer.¹

Ons baserend op die studie kunnen we sociale isolatie omschrijven als de kwantitatieve en kwalitatieve deterioratie van de sociale contacten en van hun diversiteit en intensiteit en/of een kwantitatief en kwalitatief verminderde sociale participatie. Aan de in deze omschrijving onderscheiden dimensies zijn verschillende aspecten verbonden. Wat betreft de sociale contacten kan een onderscheid gemaakt worden tussen het aantal, de duur, de diversiteit, de kwaliteit en de aard van de contacten. Wat de sociale participatie betreft kan de sociale isolatie zich uiten in een afnemend verenigingsleven en een verminderde cultuurconsumptie of, meer in het algemeen, in een afnemend gevoel van verbondenheid met de maatschappij.

3. De onderzoeksofzet

De hier gebruikte gegevens zijn afkomstig van een gestratificeerde, toeval-lige steekproef van tewerkgestelden en werklozen uit het arrondissement Halle-Vilvoorde. Zij werden verzameld in 1984. De werklozen en de tewerkgestelden werden 'gematched' op een uitgebreide reeks kenmerken (voor leeftijd, geslacht, gezinssituatie, taalgroep, huwelijksstaat, arbeidsmarkt-ervaring en woonplaats), zodat zij in grote mate vergelijkbaar zijn (zie Elchardus et al., 1984).

Het merendeel van de gegevens uit dat onderzoek werd verzameld aan de hand van een tijdsbudgetenquête. Aan de respondenten werd gevraagd een tijdsbestedingsdagboek bij te houden gedurende 24 uur, waarin ze naast de activiteiten en hun duur o.a. ook de plaats, de interactiepartners en de tevre-

denheid met elke activiteit dienden te noteren. Tevens werden met alle respondenten twee vraaggesprekken gevoerd waarin naast de gebruikelijke achtergrondvariabelen onder meer materiaal werd verzameld met betrekking tot de interactiepatronen en de tijds- en toekomstperspectieven.

Het onderzoek werd verricht bij Belgische, Nederlandstalige, gehuwde (of samenwonende) mannen tussen 24 en 37 jaar met minstens één kind ten laste, en die ooit bij de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening (RVA) ingeschreven waren. Deze groep is dan ook niet als representatief voor alle werkenden en werklozen te beschouwen. De volledige onderzoeksbevolking bevatte 784 eenheden: 219 tewerkgestelden en 565 werklozen. Er werden bij 222 personen gegevens verzameld: 101 tewerkgestelden en 121 werklozen. Bij de analyse van de tijdsbudgetgegevens werd telkens een onderscheid gemaakt tussen de gegevens geregistreerd op weekdays (maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag) en deze geregistreerd op een zondag.

4. Hypothesen en toetsen

In het empirisch gedeelte van deze bijdrage willen we de hypothese dat werkloosheid leidt tot sociale isolatie opsplitsen in een aantal deelhypothesen die elk betrekking hebben op een verschillende dimensie van sociale isolatie. Door deze nauwkeuriger conceptualisering van het begrip hopen we te komen tot een beter inzicht en tot meer genuanceerde uitspraken omtrent het fenomeen.

Als eerste indicator van de kwantitatieve afname van sociale contacten bij de werklozen hanteren we het percentage activiteiten die gedurende een etmaal tot contacten met de verschillende interactiepartners hebben geleid.² De stelling dat werkloosheid tot sociale isolatie leidt impliceert dan de volgende hypothesen:

- 1.1. De werklozen stellen gedurende een etmaal meer activiteiten waarbij ze alleen zijn en/of met niemand praten dan de tewerkgestelden;
- 1.2. De werklozen stellen gedurende een etmaal meer activiteiten waarbij ze contact hebben met leden uit de primaire groep (het gezin) dan de tewerkgestelden; ze interacteren echter gedurende minder activiteiten, met alle andere interactiepartners dan de tewerkgestelden.

Een tweede indicator van het kwantitatief belang van de sociale contacten wordt geboden door de hoeveelheid tijd die wordt besteed aan activiteiten tijdens welke interactie met anderen plaatsgrijpt. In termen van deze indica-

tor kan de verwachting van sociale isolatie bij werklozen in de volgende hypothesen worden vertaald:

- 2.1. De werklozen besteden gedurende een 24-uren cyclus meer tijd aan activiteiten waarbij ze alleen zijn en/of met niemand praten;
- 2.2. De werklozen besteden gedurende een 24-uren cyclus meer tijd aan activiteiten waarbij ze praten met mensen uit de primaire groep (het gezin) dan de tewerkgestelden; ze besteden echter minder tijd aan activiteiten waarbij geïnteracteed wordt met alle andere interactiepartners.

Tabel 1. Percentage activiteiten die aanleiding gaven tot gesproken interactie met de onderscheiden interactiepartners

	WEEK				ZONDAG			
	Tewerk- gestelden (N = 1061)*	Werk- lozen (N = 1644)	Eta ² (in %)	Sig- nifi- cantie	Tewerk- gestelden (N = 528)	Werk- lozen (N = 462)	Eta ² (in %)	Sig- nifi- cantie
Niemand	24.4	32.0	.67	.00	17.4	20.6	.16	.21
Partner	39.2	43.4	.17	.03	67.2	63.4	.16	.21
Kinderen	21.0	31.8	1.38	.00	48.3	48.1	.00	.94
Andere volwas- senen uit de eigen huishou- ding	.4	1.7	.36	.00	0	2.4	1.28	.00
Familie	4.3	4.0	.01	.63	12.3	9.5	.20	.16
Vrienden	4.1	6.5	.27	.01	4.4	7.1	.36	.06
Kennissen	2.0	4.1	.33	.01	3.4	5.6	.29	.09
Buren	1.0	1.9	.11	.08	1.3	3.0	.35	.06
Verenigingsleden	.7	.9	.02	.47	1.3	2.0	.06	.44
Dienstverleners	1.8	2.9	.13	.07	.8	2.0	.27	.10
Collega's/mede- studenten	19.9	1.5	10.10	.00	1.0	0	.44	.04
Clënten	4.9	.1	2.78	.00	.6	0	.27	.10
Onbekenden	1.0	1.6	.05	.23	.6	1.5	.22	.14
Anderen	1.0	.6	.06	.22	1.1	.4	.15	.22
Alleen**	21.7	27.8	.46	.00	12.7	17.3	.42	.04

* De eenheden van analyse in deze tabel zijn de gestelde activiteiten.

** De categorie 'alleen' heeft betrekking op de activiteiten waarbij niemand anders aanwezig was; deze categorie verschilt van de categorie 'niemand', daar men immers in aanwezigheid van andere personen kan zijn zonder met hen te praten (bijv. op de trein) en omgekeerd (bijv. telefoneren).

Tabel 2. Percentage van de geregistreeerde duur van activiteiten waarbij gesproken werd met de onderscheiden interactiepartners

	WEEK				ZONDAG			
	Tewerk- gestelden (N = 60)*	Werk- lozen (N = 83)	Eta ¹ (in %)	Sig- nifi- cantie	Tewerk- gestelden (N = 35)	Werk- lozen (N = 28)	Eta ¹ (in %)	Sig- nifi- cantie
Niemand	18.27	30.86	10.23	.00	17.86	20.39	.41	.62
Partner	41.22	49.05	3.30	.03	65.35	65.94	.01	.93
Kinderen	11.04	24.13	15.97	.00	31.86	34.36	.47	.60
Andere volwas- senen uit de eigen huishou- ding	.18	1.40	1.74	.12	.00	2.32	3.57	.14
Familie	3.36	4.34	.44	.43	11.99	11.87	.00	.98
Vrienden	3.96	5.70	.84	.28	6.43	9.00	.95	.45
Kennissen	2.43	3.12	.25	.55	5.93	6.67	.08	.83
Buren	.63	1.79	2.40	.06	2.22	3.23	.39	.63
Verenigingsleden	1.47	1.52	.00	.96	2.93	2.13	.27	.68
Dienstverleners	.82	1.83	2.79	.05	.19	.44	2.80	.19
Collega's/mede- studenten	27.10	2.17	49.25	.00	2.33	.00	2.61	.21
Clënten	9.67	.03	16.23	.00	1.59	0	1.96	.27
Onbekenden	2.19	1.55	.22	.58	1.60	.91	.31	.66
Anderen	2.04	.40	2.61	.05	2.34	.43	2.29	.24
Alleen**	9.91	20.33	12.98	.00	5.09	8.33	2.75	.19

* De eenheden van analyse in deze tabel zijn de respondenten.

** Zie opm. bij tabel 1.

Uit *tabellen 1 en 2* blijkt dat de werklozen tijdens de week significant meer en langer³ activiteiten stellen waarbij ze alleen zijn en met niemand praten dan de tewerkgestelden. De werklozen stellen ook meer en langer activiteiten waarbij ze contact hebben met hun partner en kinderen. De tewerkgestelden daarentegen hebben gedurende de week meer kans op activiteiten waarbij ze contact hebben met collega's en cliënten, de duur van deze activiteiten is ook significant langer dan bij de werklozen.

De werklozen stellen tijdens de week ook significant meer activiteiten waarbij ze praten met vrienden, kennissen en 'andere volwassenen uit de eigen huishouding'. De kans op contacten met deze laatste categorie is echter minimaal.

Onze gegevens voor het aantal contacten leiden op het eerste gezicht tot

een eerder tweeslachtige bevinding. Er lijkt inderdaad een zekere mate van sociale isolatie op te treden onder invloed van de werkloosheid: de werklozen zijn meer alleen en stellen meer activiteiten waarbij ze met niemand praten. Ook de hypothese dat werklozen zich terugtrekken in primaire relaties lijkt door onze data te worden bevestigd: werklozen hebben immers meer contacten met hun partner en hun kinderen dan de tewerkgestelden. Anderzijds stellen we ook vast dat de werklozen significant méér contacten hebben met vrienden en kennissen, wat dan weer helemaal niet op sociale isolatie wijst.

Uit onze gegevens blijkt dat de werklozen het verlies aan contacten op het werk (collega's en cliënten) in zekere mate compenseren door een vermeerdering van de contacten binnen het gezin en met vrienden en kennissen. Anderzijds zien we dat deze compensatie onvoldoende is om het verlies aan werkrelaties volledig te vervangen.

Op zondag blijken de werklozen meer activiteiten te stellen waarbij ze alleen zijn dan de tewerkgestelden. Aan die activiteiten besteden ze echter niet betekenisvol meer tijd dan de tewerkgestelden. Verder stellen we op zondag slechts twee verschillen vast. Werklozen hebben iets meer contact met 'volwassenen uit het eigen huishouden', terwijl tewerkgestelden relatief meer contact hebben met collega's. Het gaat hier om zeer kleine doch statistisch significante verschillen.

Van de vier gestelde hypothesen (1.1, 1.2, 2.1, 2.2) kan enkel 1.1 worden weerhouden: zowel op zondag als tijdens de week stellen de werklozen meer activiteiten waarbij ze alleen zijn. Hypothese 2.1 kan enkel worden bevestigd voor de weekdays, we zien inderdaad dat de werklozen op weekdays langer alleen zijn dan de tewerkgestelden. Op zondag is dit echter niet het geval. De hypothesen 1.2 en 2.2 worden door onze data, voor de weekdays, slechts gedeeltelijk bevestigd. We kunnen wel vaststellen dat de werklozen tijdens de week meer en langer activiteiten stellen waarbij ze contact hebben met gezinsleden, ze interacteren echter ook meer met vrienden en kennissen. Met uitzondering van de werkrelaties is uit onze data zeker niet af te leiden dat de werklozen tijdens de week minder contacten hebben met alle andere interactiepartners dan de leden van de primaire groep. Voor de zondag kunnen we de hypothesen 1.2 en 2.2 zelfs volledig verwerpen, we stellen geen enkel belangrijk verschil vast tussen de beide onderzoeksgroepen voor wat betreft de frequentie en de duur van de contacten met de onderscheiden interactiepartners.

Een indicator voor sociale isolatie die vaak verwaarloosd wordt in het werklozenonderzoek, betreft de diversiteit van de sociale contacten. Een veel ge-

Tabel 3. Gemiddeld aantal verschillende contacten

	Tewerkgestelden	Werklozen	Eta ² (in %)	Significantie
Week	4.48 (N = 60)	4.75 (N = 83)	.01	.30
Zondag	4.20 (N = 35)	4.53 (N = 28)	.01	.42

hoorde stelling in dit verband is dat de werklozen zich terugtrekken in de gezinssfeer en relaties buiten die sfeer laten vallen. Mocht dit juist zijn dan zouden we bij de werklozen een minder gediversifieerd relatiepatroon moeten vinden. De hypothese die in dit verband wordt getoetst, luidt:

3. De werklozen hebben, gedurende een 24-uren cyclus, een minder gediversifieerd interactiepatroon dan de tewerkgestelden.

Deze hypothese kan getoetst worden op basis van de gegevens van het tijdsbudget. Hierbij wordt het aantal verschillende contacten gedurende een etmaal nagegaan. Voor de beide groepen wordt het aantal verschillende categorieën, voorzien in het tijdsbudget, gesommeerd en op significante verschillen onderzocht. Een hogere score voor de diversiteit van de sociale contacten betekent dat men gedurende het etmaal met meer verschillende categorieën interactiepartners in contact is getreden.

Uit *tabel 3* blijkt dat het relatiepatroon van de werklozen niet minder gediversifieerd is dan dat van de tewerkgestelden. Tijdens wekdagen praten werklozen gemiddeld met 4.75 van de opgesomde categorieën interactiepartners, voor de tewerkgestelden bedraagt dit gemiddelde 4.48. Het verschil is niet significant. Ook op zondag is er geen significant verschil tussen tewerkgestelden en werklozen voor wat betreft het gemiddeld aantal verschillende contacten. Werklozen hebben dan gemiddeld met 4.53 van de opgesomde interactiepartners contact, de tewerkgestelden met gemiddeld 4.20. Uit deze cijfers kunnen we dus geenszins besluiten dat het relatiepatroon van de werklozen minder divers is dan dat van de tewerkgestelden. Hypothese 3 kan dus op basis van onze gegevens verworpen worden.

Tot hiertoe hebben we enkel de indicatoren voor het meten van kwantitatieve verandering in de sociale contacten besproken. Door uitsluitend het aantal contacten te meten dat verloren gaat onder invloed van de werkloosheid, verwaarloost men echter de betekenis die sociale contacten kunnen hebben voor het individu. Het is immers mogelijk dat werklozen, onder druk

van hun situatie, hun sociale contacten op een andere wijze gaan beleven en evalueren. Het lijkt ons dan ook adequater naast de kwantitatieve ook de kwalitatieve verandering van de sociale contacten te onderzoeken. Het is echter moeilijk dit kwalitatieve aspect te operationaliseren. We kunnen evenwel stellen dat de mate van voldoening die het individu beleeft aan activiteiten waarbij geïnteracteed wordt, als een belangrijke indicator van de kwaliteit van de contacten kan worden beschouwd. De stelling dat werkloosheid tot een deterioratie van de kwaliteit van de sociale contacten leidt impliceert dan de volgende hypothese:

- 4.1. De werklozen hebben een lagere graad van tevredenheid dan de tewerkgestelden met de activiteiten waarbij ze gepraat hebben met de onderscheiden interactiepartners, ongeacht de aard van de activiteit.

In het tijdsbudget werd aan de respondenten gevraagd voor de mate van tevredenheid voor elke gestelde activiteit (zie noot 2) aan te geven. De antwoordmogelijkheden waren: 1. helemaal geen voldoening, 2. weinig voldoening, 3. onverschillig, 4. voldoening en 5. veel voldoening.

In *tabel 4* worden de gemiddelde scores voor voldoening weergegeven voor de activiteiten waarbij geïnteracteed werd met de partner, de kinderen en de vrienden of kennissen. Andere interactiepartners werden buiten beschouwing gelaten omdat deze in het tijdsbudget van één of beide categorieën van de onderzoeksgroep te weinig vertegenwoordigd waren om tot zinvolle uitspraken te komen.

Uit de tabel blijkt dat de voldoening met de activiteiten waarbij gesproken werd met de opgesomde interactiepartners telkens lager ligt bij de werklozen dan bij de tewerkgestelden. Het verschil is echter slechts significant, tijdens de week, voor activiteiten waarbij met vrienden of kennissen werd gespro-

Tabel 4. Scores voor voldoening met de activiteiten waarbij gesproken werd met de partner, de kinderen en vrienden of kennissen

	WEEK				ZONDAG			
	Tewerk- gestelden (N = 60)	Werk- lozen (N = 83)	Eta ² (in %)	Sig- nifi- cantie	Tewerk- gestelden (N = 35)	Werk- lozen (N = 28)	Eta ² (in %)	Sig- nifi- cantie
Partner	3.94	3.98	.08	.34	3.96	3.89	.24	.21
Kinderen	3.97	3.87	.28	.14	3.92	3.85	.27	.25
Vrienden/kennissen	4.07	3.42	5.48	.00	4.06	3.92	.93	.43

Tabel 5. Invloed van de status van de respondent en de aard van de activiteit op de voldoening met de activiteiten waarbij gesproken werd met vrienden of kennissen (ANOVA en MCA) (Week)

	Significantie F	Eta ² vóór controle	Eta ² na controle
Tewerkgesteld/werkloos	.11	.05	.01
Aard van de activiteit (20 categorieën)	.00	.50	.47

ken. Uit een globale analyse van de hier gebruikte gegevens bleek dat de satisfactie van de werklozen met de door hen gestelde activiteiten gemiddeld lager ligt dan bij de tewerkgestelden (zie Elchardus et al., 1984, hfst. 10). Bij de interpretatie van onze bevindingen moeten we er rekening mee houden dat de voldoening met een activiteit niet enkel bepaald wordt door de interactiepartners; de aard van de activiteit, de plaats van de handeling, de motivatie e.d. kunnen eveneens een rol spelen. Na controle op de aard van de activiteit (zie tabel 5) blijkt het eerder vastgestelde verschil tussen tewerkgestelden en werklozen, voor de voldoening met de activiteiten waarbij gesproken werd met vrienden of kennissen, te verdwijnen. De verklaring hiervoor ligt in het feit dat de werklozen hun vrienden of kennissen vaak ontmoeten bij activiteiten in verband met werkloosheid (stempelcontrole, solliciteren, e.d.). Dit zijn nu precies activiteiten waarbij de tevredenheid over het algemeen heel laag is. De lagere voldoening die werklozen beleven aan activiteiten waarbij gesproken wordt met vrienden of kennissen kan dus worden toegeschreven aan de aard van de activiteiten waarbij deze contacten tot stand kwamen, eerder dan aan de contacten zelf.

Deze resultaten wijzen er dus op dat de contacten die werklozen hebben met de partner, de kinderen en de vrienden of de kennissen over het algemeen niet minder voldoening schenken dan dezelfde contacten bij de tewerkgestelden. Wel is het zo dat de contacten met vrienden en kennissen bij de werklozen vaker plaatsvinden bij activiteiten die weinig voldoening schenken. Op basis van deze gegevens kunnen we hypothese 4.1 dan ook niet bevestigen.

De tevredenheid werd ook getoetst door middel van enquêtegegevens. Daarin werd aan de werklozen gevraagd of ze het gevoel hadden dat hun contacten met een aantal onderscheiden interactiepartners sedert de aanvang van de werkloosheid veranderd was? Deze vraag werd gesteld met be-

Tabel 6. Subjectieve beleving van de invloed van de werkloosheid op de kwaliteit van de contacten met de verschillende interactiepartners

	% beter contact	% geen verandering	% minder goed contact	N
Echtgenote, partner	22.1	66.4	11.5	113
Kinderen	40.6	56.6	2.8	106
Familie	11.4	82.9	5.7	105
Vrienden	17.3	73.6	9.1	110
Kennissen	10.7	81.6	7.8	103
Buren	15.6	77.8	6.7	90
Collega's, medestudenten	10.0	46.0	44.0	50

trekking tot de partner, de kinderen, familie, vrienden, kennissen, buren en collega's. De verwachting van sociale isolatie bij werklozen werd in dit verband vertaald in de volgende hypothese:

4.2. Werklozen hebben het gevoel dat de contacten met hun partner, kinderen, familie, vrienden, kennissen, buren en collega's, sinds de aanvang van de werkloosheid minder goed zijn geworden.

Op basis van *tabel 6* kan enkel voor de contacten met collega's van een deterioratie gesproken worden. 44% van het vrij geringe aantal werklozen dat nog contacten met collega's heeft behouden, vindt dat deze minder goed zijn geworden sedert de werkloosheid, terwijl 46% geen verandering meldt en 10% zelfs van een verbetering gewaagt.

Voor de overige interactiepartners stelt het overgrote deel van de werklozen dat er geen belangrijke kwantitatieve wijzigingen zijn opgetreden. De proportie werklozen die hun contacten als beter evalueert, is bovendien groter dan de groep die een deterioratie in de contacten ervaart. Opvallend in deze tabel is de evaluatie van de contacten met de kinderen. Ook hier stelt de grootste groep werklozen (57%) dat deze contacten kwalitatief onveranderd gebleven zijn. Daarenboven rapporteert 41% een verbetering van die contacten. Deze bevindingen lijken samen te gaan met de reeds aangehaalde vaststelling dat de werklozen onder invloed van de werkloosheid, meer aandacht aan hun kinderen gaan schenken.

Slechts in een beperkt aantal studies werd aandacht geschonken aan de sociale participatie van de werklozen (zie bijv. Jahoda et al., 1972; Bakke, 1947; Heinemann, 1978). Het lijkt ons evenwel zinvol sociale participatie als aparte dimensie van sociale isolatie te beschouwen.

We definiëren sociale participatie als het geheel van interacties en (receptieve) communicatie met individuen, groepen of meer abstract afgebakende handelingsystemen die buiten de gezins- en arbeidscontext vallen. Concreter, hebben we die activiteiten weerhouden waarmee het individu zijn verbondenheid met de maatschappij of een segment daarvan kan uitdrukken. Het betreft hier onder meer activiteiten in georganiseerd verenigingsverband, cultuur- en de mediaconsumptie, vormen van het sociaal leven zoals: uitgaan, cafébezoek, feestjes, etentjes. De hypothese die zal worden getoetst, luidt dan:

5. De participatie aan het verenigingsleven, het sociale leven, de cultuurmanifestaties, de sociale interacties met de omgeving en de mediaconsumptie ligt bij de werklozen lager dan bij de tewerkgestelden.

Om de kwantitatieve verandering van de sociale participatie na te gaan, kunnen we zowel steunen op gegevens uit het tijdsbudget als uit de enquête. Voor de gegevens uit het tijdsbudget is het mogelijk de verschillen in hoeveelheid tijd besteed aan de activiteiten die wijzen op sociale participatie, na te gaan. In de enquête werden vragen gesteld over de hoeveelheid tijd die besteed wordt aan mediaconsumptie en hoe vaak men bepaalde cultuurmanifestaties en allerlei sociale evenementen bijwoont. Tevens beschikken we over gegevens omtrent het lidmaatschap van verenigingen en de daarin gebeurlijk opgenomen bestuursfuncties.

Uit *tabel 7* blijkt dat er slechts weinig verschillen zijn tussen tewerkgestelden en werklozen voor wat betreft de mediaconsumptie. Doen die zich toch voor dan zijn het steeds de werklozen die iets meer tijd besteden aan de media. Het grootste verschil vinden we voor de tijd per week besteed aan het lezen van kranten. Tewerkgestelden zeggen gemiddeld 141 minuten per week hun krant te lezen, werklozen 40 minuten meer.

Uit *tabel 8* blijkt dat de werklozen minder frequent deelnemen aan cultuurmanifestaties zoals: toneel, ballet, opera, tentoonstellingen e.d., dan de tewerkgestelden. De participatie aan deze manifestaties ligt echter voor

Tabel 7. Mediaconsumptie (enquêtegegevens) - gemiddeld aantal min. per week

	Tewerkg.	Werklozen	Eta ²	Sign.
Kranten	140.6	180.2	1.10	.13
Tijdschriften-weekbladen-gezinsbladen	77.1	77.4	0	.98
Advertentiebladen-reclamefolders	31.4	35.6	.08	.68

Tabel 8. Bezoek aan cultuurmanifestaties (enquêtegegevens) - gemiddeld aantal keren per half jaar

	Tewerkg.	Werklozen	Eta ¹	Sign.
Toneel, concert, opera, ballet, revue, cabaret	1.0	0.8	.22	.49
Museum, tentoonstellingen	2.3	1.2	.64	.25

Tabel 9. Bezoek aan sociale evenementen (enquêtegegevens) - gemiddeld aantal keren per maand

	Tewerkg.	Werklozen	Eta ¹	Sign.
Dancing, discobar	0.3	0.4	.02	.83
Fuif, feest buitenshuis	0.9	0.7	.53	.30
Bioscoop	0.5	0.2	1.83	.05
Café, bar	5.4	8.5	2.49	.02
Restaurant	1.4	0.5	6.20	.00
Naar sportwedstrijden kijken	1.1	1.6	1.00	.15

Tabel 10. Lidmaatschap van verenigingen (enquêtegegevens)

	Tewerkgestelden % (N = 95)	Werklozen % (N = 109)	Eta ² (%)	Sign.
Sociaal cultureel vormingswerk volwassenen	13.7	10.1	.31	.43
Jeugdvereniging	3.2	5.5	.32	.42
Amateuristische kunstbeoefening	6.3	6.4	0	.98
Sportvereniging	35.8	33.9	.04	.78
Onderwijsvereniging	6.3	1.8	1.33	.11
Themavereniging	3.2	1.8	.18	.54
Hobbyvereniging	8.4	7.3	.04	.78
Gezelligheidsvereniging	3.2	5.5	.32	.42
Verenigingen voor belangenbehartiging	36.8	33.9	.09	.67
Buurtwerk	6.3	3.7	.37	.39
Culturele raad	1.1	1.8	.11	.65
Dienstverleningsvereniging	8.4	7.3	.04	.78
Politieke vereniging	3.2	5.5	.32	.42

beide groepen vrij laag. De waargenomen verschillen zijn doorgaans heel klein en statistisch niet significant.

In *tabel 9* is een aantal, nogal uiteenlopende activiteiten opgenomen, die te maken hebben met het sociale leven van individuen. We bemerken hier drie significante verschillen tussen de tewerkgestelden en de werklozen. Zowel het bioscoop- als het restaurantbezoek liggen significant hoger bij de tewerkgestelden dan bij de werklozen. Vermoedelijk speelt de financiële deprivatie van deze laatsten hier een rol. Werklozen gaan daarentegen meer naar café's en bars dan tewerkgestelden.

Wanneer we verder nagaan, aan de hand van de enquêtegegevens, of de werklozen minder geïntegreerd zijn in het verenigingsleven, dan de tewerkgestelden (*tabel 10*) blijkt dat niet het geval te zijn. Opgesplitst naar de aard van de vereniging, bemerken we nergens significante verschillen tussen de twee onderzoeksgroepen.

Ook bij een vergelijking van het gemiddeld aantal lidmaatschappen, doen zich geen verschillen voor. De tewerkgestelden zijn gemiddeld van 1.4 verenigingen lid terwijl dit voor de werklozen 1.5 bedraagt.

Een vergelijking van het gemiddeld aantal bestuursfuncties die men opneemt in verenigingsverband, levert evenmin significante verschillen op. Van al diegenen die lid zijn van een vereniging hebben de tewerkgestelden gemiddeld 1.8 bestuursfuncties terwijl de werklozen zelfs iets actiever zijn en 2.2 bestuursfuncties uitoefenen.

De tewerkgestelden hebben per maand gemiddeld 3.6 bijeenkomsten van een vereniging bijgewoond, de werklozen 4.4. Ook hier treffen we geen significante verschillen aan.

We kunnen de gestelde hypothese (5), op basis van onze gegevens, zeker niet bevestigen. Er is geen duidelijke afname in mediagebruik, in participatie aan cultuurmanifestaties noch in participatie aan het verenigingsleven. Enkel bepaalde activiteiten in verband met het uitgangsgedrag vertonen verschillen tussen de tewerkgestelden en de werklozen. We nemen hier vooral een verminderde participatie waar aan die activiteiten waarbij de financiële aspecten een belangrijke rol spelen.

Het beeld dat we op basis van de hierboven getoetste hypothesen verkrijgen, is vrij ambigu en moeilijk te interpreteren volgens het gangbare verklaringsmodel. We stellen wel vast dat werklozen meer alleen zijn en minder contact hebben met ex-collega's en andere werkgerelateerde interactiepartners en relatief meer contact hebben met partner en kinderen. Deze bevinding is volledig consistent met de klassieke isolatiethese en het intentionele

verklaringsmodel dat ervan uitgaat dat de werklozen zelf hun sociale relaties afbreken omdat ze deze als psychisch bedreigend ervaren. Tevens blijkt echter dat de door ons onderzochte werklozen meer contacten onderhouden met vrienden en kennissen, dan de tewerkgestelden. Bovendien is het relatiepatroon zeker niet minder gediversifieerd dan dit van de tewerkgestelden en zijn hun contacten kwalitatief niet slechter. Al evenmin lijkt hun sociale participatie onder de werkloosheid te lijden. Deze bevindingen zijn niet in overeenstemming te brengen met de klassieke isolatiethese en laten zich niet verklaren vanuit hun intentionele model. De ontoereikendheid van dat model blijkt verder ook uit de sterke afname van de verschillen, die op zondag kan worden vastgesteld.

In dit artikel willen we dan ook een ander verklaringsmodel voorstellen dat ons inziens beter de veranderingen in het interactiepatroon van de werkloze kan vatten.

5. Structurele sociale isolatie?

Dit verklaringsmodel vertrekt van de vaststelling dat het werk een belangrijke bron is van contacten (Heinemann, 1978; Jahoda, 1979; Van Buchem, 1977; Van Loon et al., 1982; Nievaard, 1977; Herman, 1979; Lagrou, 1983; Knulst, 1978; Elling, 1978). Werk leidt immers niet alleen tot contacten binnen de werksituatie zelf, maar is tevens een basis van waaruit contacten buiten de werksituatie worden gelegd. Bij werkloosheid vallen de contacten met de collega's zo goed als weg. Dit brengt tevens mee dat ook de gelegenheden om afspraken te maken en relaties te onderhouden met in de werksituatie gerecruteerde vrienden, sterk verminderen. Werkloosheid heeft voor gevolg dat de werklozen gedurende hun normale arbeidsuren hun gebruikelijke interactiepartners niet kunnen bereiken, en dat zij, indien ze hun interactieniveau op peil willen houden, de weggevalen interactiepartners moeten vervangen door andere. Nu is deze substitutie niet steeds even gemakkelijk. Interactie veronderstelt immers synchronisatie van de tijd en het tijdsbewustzijn (gevoel van tijdschaarste en van het tempo van de tijd) van de handelingspartners. Verschillen in de beleving van de tijdschaarste en van het tempo van de tijd, en in de gehanteerde tijdsperspectieven tussen werklozen en werkenden belasten de onderlinge contacten. Op basis hiervan voorspelt Heinemann (1982: 98) de sociale isolatie van de werklozen en hun inkapseling in een werklozencultuur.

Andere synchronisatieproblemen hebben een structurele oorzaak. Bij werklozen komt relatief veel tijd vrij op een ogenblik dat het aantal poten-

tiële interactiepartners, en zeker voor relaties met een meer dan instrumenteel karakter, vrij schaars is. Werkenden kunnen gedurende deze tijd interacteren met hun collega's op het werk, bij werklozen daarentegen kan het gebeuren dat de partner en de vrienden uit werken en de kinderen naar school zijn. Zij kunnen dus tijdelijk met een schaarste aan interactiepartners geconfronteerd worden. Activiteiten waarbij interactie met anderen essentieel is, kunnen dan ook nauwelijks in deze periode ondernomen worden. Dit zou niet gelden als men de verloren contacten volledig kan vervangen door bijv. contacten met andere werklozen, of met andere woorden men zijn vrienden en kennissenkring gaat zoeken onder de werklozenpopulatie. Dergelijke netwerken blijken echter moeilijk tot stand te komen en zijn weinig stabiel over de tijd (Herman, 1979: 87). Tijdens een bepaald gedeelte van de dag zal het werkloze individu dan ook moeten terugvallen op activiteiten waarbij minder geïnteracteed wordt.

De maatschappelijke timing van activiteiten die sociale participatie inhouden is nog steeds sterk doortrokken van de traditionele arbeidsethiek. Sociale participatiemogelijkheden liggen hoofdzakelijk buiten de normale arbeidsuren en zijn geconcentreerd in het relatief kleine tijdsbestek waarin ook tewerkgestelden door de band aan deze activiteiten kunnen deelnemen. De werkloze zit echter met een relatief groot tijdsbestek waarin hij wel beschikbaar is, maar waarbinnen de mogelijkheden tot sociale participatie vrij schaars zijn. De sociale isolatie die voortvloeit uit het ontbreken van interactiepartners en participatiemogelijkheden noemen we structurele sociale isolatie.

Juist de bevindingen dat de werkgerelateerde contacten vrijwel volledig wegvallen bij de werklozen en de primaire contacten toenemen, wijzen op de mogelijke invloed van structurele elementen zoals de timing van de interacties en de beschikbaarheid van interactiepartners. Doordat werklozen niet langer meer gedurende een substantieel deel van de dag op de werkplaats vertoeven, vermindert hun kans op contacten met hun vroegere collega's. En daar ze meer thuis zijn, neemt hun kans op contact met de gezinsleden toe. Ook de geringe verschillen tussen tewerkgestelden en werklozen in de hoeveelheid contacten met vrienden en kennissen en in de participatie zouden op die manier kunnen verklaard worden. Deze contacten en activiteiten vinden gewoonlijk reeds buiten de normale werkuren plaats, aangezien dan juist het aantal potentiële interactiepartners en participanten het hoogst is. Verder wijst de afname van de verschillen op zondag op het feit dat vooral structurele barrières verantwoordelijk zijn voor de sociale isolatie van de werkloze tijdens de week.

Structurele isolatie is echter niet alleen van toepassing op de werklozen, ook de tewerkgestelden hebben structurele barrières die hun contacten beperken. Het feit dat de meeste tewerkgestelden gedurende een aantal uren per dag op de werkplaats zijn, maakt contacten met de partner, de kinderen, vrienden en kennissen veelal onmogelijk op deze tijdstippen. Vooral voor de primaire relaties, die toch een groot deel van de niet-arbeidstijd beslaan, kan het verschil aanzienlijk zijn. Deze vorm van structurele isolatie zou er verantwoordelijk voor kunnen zijn dat de werklozen meer contacten hebben met gezinsleden dan de tewerkgestelden.

In deze optiek zijn werklozen van wie de partner werkt en/of alle kinderen op school zijn gedurende de dag, uiteraard ook verhinderd in hun primaire sociale contacten.

De tussen de werklozen en de tewerkgestelden waargenomen verschillen in interactiepatronen, blijken dus verklaarbaar en voorspelbaar via het begrip 'structurele isolatie'. Deze waarnemingen zijn echter op verschillende punten tegenstrijdig met de stelling dat de sociale isolatie van de werklozen – buiten de gezinscontext – globaal toeneemt; bovendien zijn ze volkomen inconsistent met de stelling dat de werklozen, omwille van gevoelens van inadequaatheid of schaamte, relatieschuw worden. We zijn met andere woorden geneigd de sociale-isolatiesymptomen die zich bij werklozen voordoen, toe te schrijven aan synchronisatieproblemen, eerder dan aan sociaal-psychologische processen.

Om de houdbaarheid van deze verklaring op een meer directe wijze te toetsen, onderzoeken we de timing van de contacten. Voor elk tijdstip (in de praktijk elke 10 minuten) werd nagegaan welk percentage van de respondenten contacten had met een bepaalde categorie interactiepartners.⁴ Een specifiekere formulering van de hypothese wordt mogelijk op basis van het onderscheid tussen de werklozen waarvan mag aangenomen worden dat deze categorie interactiepartners gedurende de dag normaal thuis zijn, en zij waarvan verondersteld kan worden dat deze categorie interactiepartners gedurende de dag afwezig is. Voor de partner gold hiervoor als criterium het al dan niet uit gaan werken. Voor de kinderen was dit al dan niet naar school gaan of door een andere instelling opgevangen worden voor de opvoeding en verzorging gedurende de dag. De te toetsen operationele hypothesen luiden als volgt:

- 6.1. De werklozen hebben gedurende de normale werkuren (tussen 8 en 18 uur) meer kans op contacten met primaire interactiepartners dan de te-

werkgestelden, en minder kans op contacten met werkgerelateerde interactiepartners;

- 6.2. Werklozen waarvan de partner niet buitenshuis werkt, hebben over het etmaal gemiddeld meer contact met hun partner, dan de werklozen waarvan de partner wel buitenshuis werkt;
- 6.3. Werklozen waarvan de kinderen overdag thuis zijn, hebben over het etmaal gemiddeld meer contacten met hun kinderen, dan de werklozen waarvan de kinderen naar school zijn of elders verzorgd worden;
- 6.4. Buiten de normale werkuren zijn er geen verschillen tussen werklozen en tewerkgestelden voor wat betreft de kansen op contacten met de onderscheiden interactiepartners.

Indien deze hypothesen niet bevestigd worden wijst dit op de aanwezigheid van een of andere vorm van intentionele sociale isolatie.

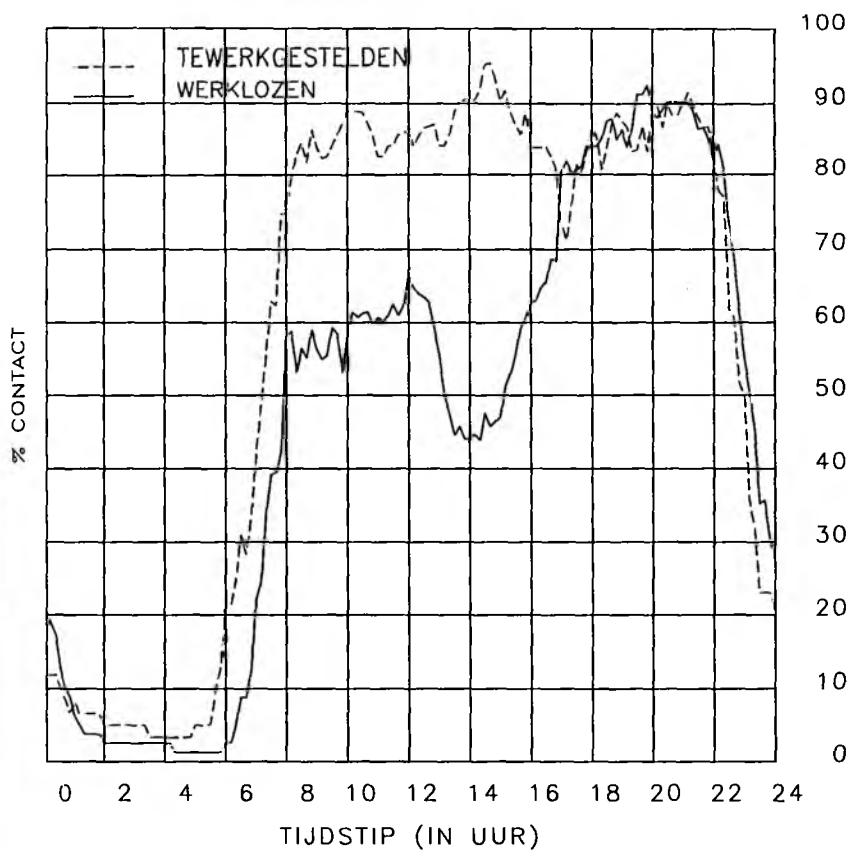
Figuur 1 geeft voor elk tijdstip van de weekdag, het percentage respondenten van beide onderzoeksgroepen die op dit tijdstip een activiteit stelden waarbij met iemand werd gesproken. Hierbij werd slapen als een activiteit beschouwd waarbij niet gepraat werd.

Vóór 17 uur ligt het percentage van de respondenten die met iemand gesproken hebben hoger bij de tewerkgestelden dan bij de werklozen. 's Morgens vóór 8 uur is dit hoogstwaarschijnlijk te wijten aan het feit dat werklozen iets langer slapen. Het grootste verschil tussen beide groepen doet zich echter voor tussen 8 en 17 uur. Vooral 's namiddags hebben de werklozen weinig contacten: tussen 13 en 15 uur ligt het percentage werklozen dat een activiteit stelt waarbij met iemand wordt gesproken, onder de 50%. Na 15 uur, en vooral na 16 uur zien we een grote stijging van het aantal contacten bij de werklozen. Vanaf 17 uur is er geen duidelijk verschil meer tussen beide onderzoeksgroepen. Het kleine verschil dat optreedt na 22 uur is te wijten aan het feit dat de werklozen later gaan slapen dan de tewerkgestelden.

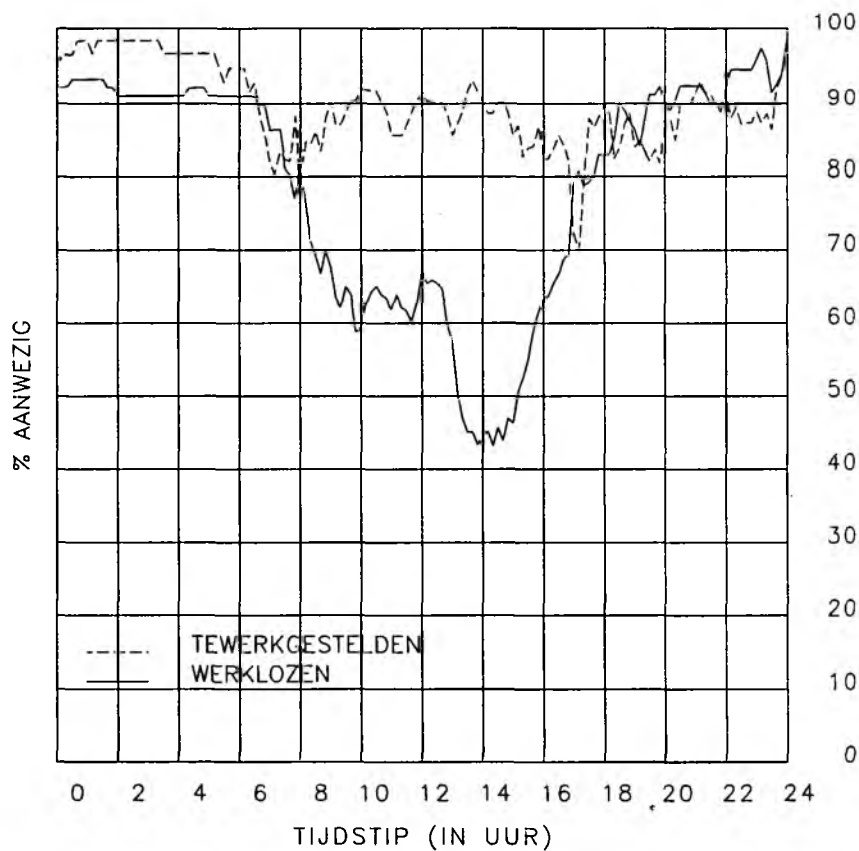
Uit *figuur 2* blijkt dat de werklozen in de week vooral tussen 9 en 17 uur alleen zijn. Tussen die twee tijdstippen is altijd meer dan 30% van de werklozen alleen, tussen 13 en 15 uur loopt dit percentage zelfs op tot 50%.

Figuur 3 geeft voor ieder tijdstip het percentage respondenten dat, tijdens de week, activiteiten stelde waarbij met collega's en medestudenten werd gepraat. Bij de tewerkgestelden blijkt overduidelijk dat de contacten met collega's de werkuren (van 8 tot 16 uur) beheersen. Het is vrij logisch dat het wegvallen van deze contacten voor de werklozen niet zonder meer compenseerbaar is.

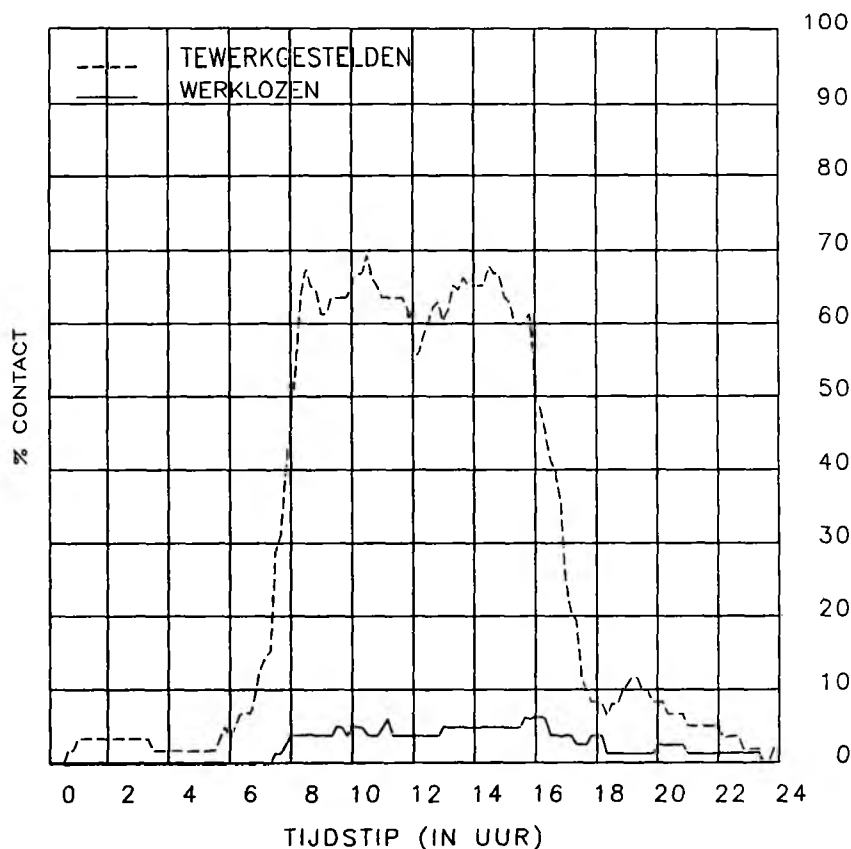
Deze bevindingen zijn volledig in overeenstemming met wat we kunnen verwachten op basis van de hypothese van structurele sociale isolatie (6.1).

Figuur 1. Percentage respondent die activiteiten stelden waarbij met iemand werd gesproken, naar tijdstip (week)

Figuur 2. Percentage respondentent die activiteiten stelden in aanwezigheid van anderen, naar tijdstip (week)

Figuur 3. Percentage respondent die activiteiten stelden waarbij geïnteracteed werd met collega's of medestudenten, naar tijdstip (week)

De werklozen hebben vooral minder contacten gedurende de werkuren; dit verschil met de tewerkgestelden verdwijnt echter na 17 uur.

Zoals reeds werd opgemerkt bij de hypothesevorming (6.2) kan men op basis van de structurele-isolatiethese verschillen verwachten tussen enerzijds werklozen waarvan de partner werkt en anderzijds werklozen waarvan de partner niet werkt, voor wat betreft de contacten met de partner.

Tabel 11 toont heel duidelijk het verschil tussen deze beide groepen. Voor werklozen waarvan de partner werkt is er een aantal uren waarbij contact met de partner uitgesloten is. In die zin is deze categorie werklozen vergelijk-

Tabel 11. Percentage van de geregistreeerde duur van activiteiten waarbij gesproken werd met de partner (week)

Werkloos/partner werkt (N = 41)	Werkloos/partner werkt niet (N = 41)	Eta ² (in %)	Significantie
44.06	54.12	4.62	.05

Tewerkgesteld (N = 60)	Werkloos/partner werkt (N = 41)	Eta ² (in %)	Significantie
41.22	44.06	.54	.46

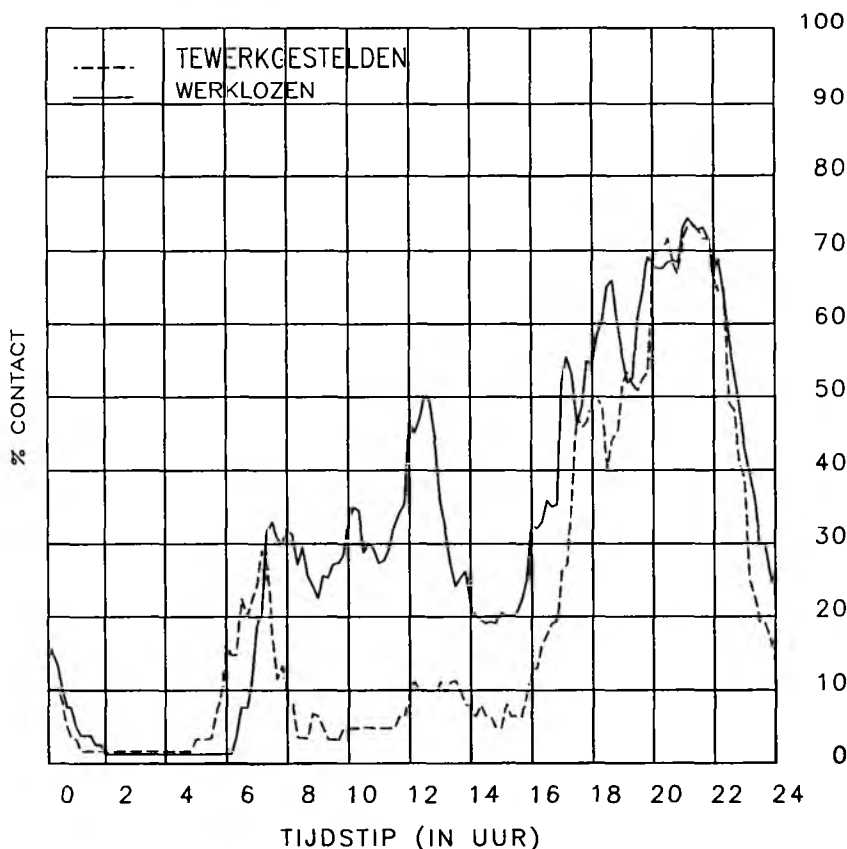
baar met de tewerkgestelden die in de meeste gevallen ook geen contact kunnen hebben met hun partner gedurende de werkuren (zie tabel 11).

We zien dat de werklozen waarvan de partner niet tewerkgesteld is, significant meer tijd besteden aan activiteiten waarbij ze met de partner praten dan de werklozen waarvan de partner wel tewerkgesteld is. Tevens stellen we vast – en dit is belangrijker voor de structurele-isolatiethese – dat de werklozen van wie de partner werkt niet significant meer van hun tijd besteden aan activiteiten waarbij ze met hun partner praten dan de tewerkgestelden. Hypothese 6.2 wordt dan ook door onze gegevens bevestigd.

Uit deze cijfers blijkt duidelijk dat het eerder gevonden verschil tussen werklozen en tewerkgestelden voor wat betreft de contacten met de partner bijna uitsluitend toe te schrijven is aan het minder beschikbaar zijn van de partner bij de tewerkgestelden. Dat werklozen meer contacten hebben met hun partner is te verklaren door het feit dat een groep werklozen (50% in onze steekproef) de ganse dag met de partner kan samen zijn. Deze bevinding wordt ook bevestigd door de cijfers voor de zondag, wanneer bijna alle tewerkgestelden en werklozen in de mogelijkheid zijn de ganse dag met de partner te communiceren. Op zondag zijn er geen significante verschillen tussen tewerkgestelden en werklozen voor de duur van de activiteiten waarbij met de partner wordt gepraat (zie *tabel 1*).

Een vergelijking van de tewerkgestelden en de werklozen voor de timing van de contacten met de partner tijdens de week, wijst ook op de structurele barrières bij de tewerkgestelden (zie *figuur 4*).

Vanaf 6 uur 30 zien we bij de tewerkgestelden een daling van het percen-

Figuur 4. Percentage respondent die activiteiten stelden waarbij geïnteracteed werd met de partner, naar tijdstip (week)

tage respondenten dat contacten heeft met de partner, rond 16 uur doet zich dan weer een enorme stijging van dit percentage voor. Na 19 uur lopen de curves van de werklozen en de tewerkgestelden ongeveer gelijk.

Voor wat betreft de contacten met de kinderen kunnen we gelijkaardige toetsen uitvoeren. In *tabel 12* wordt een onderscheid gemaakt tussen de werklozen waarvan de kinderen onder de 7 jaar gedurende de dag thuis zijn, en zij waarbij geen van de kinderen gedurende de dag thuis is. Tussen beide categorieën is er geen verschil voor wat betreft de duur die men besteedt aan activiteiten waarbij men met zijn kinderen praat. Hypothese 6.3 wordt hier dus niet bevestigd. De langere duur die werklozen besteden aan contacten

Tabel 12. Percentage van de geregistreeerde duur van activiteiten waarbij gesproken werd met de kinderen (week)

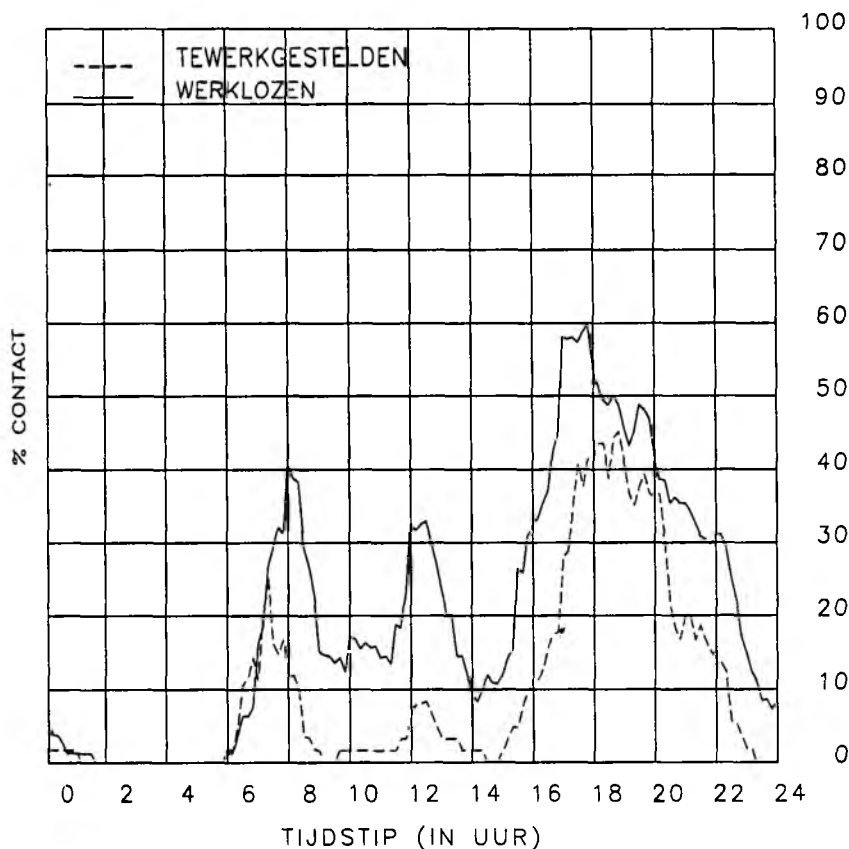
Werkloos/kinderen niet thuis (N = 50)	Werkloos/kinderen thuis (N = 32)	Eta ² (in %)	Significantie
22.63	26.79	1.28	.31

met kinderen lijkt dus op het eerste gezicht niet verklaarbaar uit het feit dat werklozen structureel meer kansen hebben tot contact met hun kinderen. Toch moeten we rekening houden met de mogelijkheid dat werklozen 's morgens, 's middags en na 4 uur meer kansen hebben op contact met hun schoolgaande kinderen dan de tewerkgestelden.

In *figuur 5* zien we bij de werklozen inderdaad drie grote pieken voor wat betreft het percentage respondenten dat tijdens de week activiteiten stelt waarbij met kinderen wordt gepraat. Deze pieken situeren zich rond 8 uur 's morgens, tussen 12 en 13 uur 's middags en tussen 17 en 18 uur 's avonds. Waarschijnlijk als gevolg van hun werkuren hebben tewerkgestelden op die piekuren minder contact met hun kinderen dan werklozen. Bij de tewerkgestelden ligt de laatste piek iets later, nl. tussen 18 en 19 uur.

Toch blijken de structurele belemmeringen bij het contact met kinderen veel minder belang te hebben dan bij het contact met de partner. Dit blijkt overigens duidelijk 's avonds: ook na 19 uur, wanneer we kunnen verwachten dat de meeste tewerkgestelden en hun kinderen thuis zijn, hebben de werklozen nog meer contact met hun kinderen dan de tewerkgestelden. Blijkbaar is de intensivering van de contacten met kinderen voor een deel ook intentioneel. Het kan best dat de werkloze de teloorgang van een aantal contacten als gevolg van de werkloosheid gedeeltelijk compenseert door een intensiever contact met zijn kinderen. Verder is het mogelijk dat het verzorgen van de kinderen een arbeidsvervangend karakter heeft, dat bovendien sociale waardering geniet. Het toetsen van deze verklaring valt echter buiten het kader van dit artikel.

Hypothese 6.4 wordt hier dan ook bevestigd, behalve voor de contacten met de kinderen. Dit blijkt misschien nog wel het duidelijkst uit het ontbreken van verschillen qua interacties buiten de normale arbeidsuren (zie *figuren 1 t/m 4*). Met uitzondering wat betreft de contacten met de kinderen kan men dan ook stellen dat de hypothese in verband met structurele sociale isolatie in zijn globaliteit bevestigd wordt.

Figuur 5. Percentage respondentent dat activiteiten stelde waarbij geïnteracteed werd met de kinderen, naar tijdstip (week)

6. Besluit

Uit het voorgaande cijfermateriaal kunnen we zeker niet besluiten dat sociale isolatie bij de door ons onderzochte groep — die zeker niet als representatief mag beschouwd worden voor de ganse bevolking werklozen en tewerkgestelden —, een algemeen gevolg is van werkloosheid. De contacten met vrienden en kennissen, de kwaliteit en de diversiteit van de sociale contacten en de sociale participatie van de werklozen, liggen niet lager dan deze van de tewerkgestelden. Wel zijn de werklozen meer alleen, zijn hun contacten met

ex-collega's zo goed als verdwenen en zijn ze iets meer op de primaire groep georiënteerd. Indien we deze veranderingen in het relatiepatroon van de werkloze dan toch als een vorm van sociale isolatie interpreteren, wijst alles erop dat het hier vooral om structurele sociale isolatie gaat, en dat er van intentionele sociale isolatie weinig merkbaar is. Het is vooral het structurele gebrek aan potentiële interactiepartners, en niet zozeer de schaamtegevoelens en het identiteitsverlies van de werklozen, dat tot sociale isolatie leidt. De enige uitzondering hierop vormen de contacten met de kinderen. Hierbij lijken inderdaad, naast structurele, ook intentionele aspecten mee te spelen. De verhoogde interactie met de kinderen kan echter niet gezien worden als een gevolg van schaamte over de werkloosheid, doch dient eerder te worden toegeschreven aan het opnemen van arbeidsvervangende activiteiten en het zoeken naar interactiepartners om de verloren contacten te vervangen.

We mogen ons door deze bevindingen echter niet laten verleiden om de sociale isolatieproblematiek te trivialisieren en te minimaliseren. Dat de sociale isolatie voornamelijk structureel bepaald is, doet niets af aan de beleving en de gevolgen ervan. Het verandert echter wel de mogelijke antwoorden op sociale isolatie en de aanpak van de problematiek. Initiatieven die tot doel hebben de sociale integratie van de werklozen te bevorderen, moeten zich niet in de eerste plaats richten op het herstel van de gevoelens van eigenwaarde van de werkloze, doch op het scheppen van contactmogelijkheden binnen het tijdsbestek van de normale werkuren. Op basis van onze bevindingen vermoeden we tevens dat het gebrekkige succes van de werklozenwerking niet, zoals door de betrokkenen vaak wordt beweerd, kan worden toegeschreven aan relatieschuwheid van de doelgroep.

Men mag niet verwachten dat men de mate van sociale isolatie die zich bij de werklozen voordoet, snel en gemakkelijk ongedaan kan maken. Het interactiepatroon en de sociale participatie van een individu, ongeacht zijn arbeidsmarkttoestand, is globaal genomen reeds tamelijk beperkt. Het overgrote deel van de contacten heeft plaats binnen de naaste omgeving, en voornamelijk binnen het gezin; voor tewerkgestelden komt hier nog de werksituatie bij met de al dan niet gedwongen contacten met collega's. Individuen leggen maar weinig contacten buiten deze naaste omgeving. Ons cultuurpatroon houdt ook niet in dat men zomaar contacten legt met vreemden, integendeel zelfs, meestal zijn daar vrij goede redenen voor nodig. Verwachten dat ons cultuurpatroon zich op dit gebied op korte termijn drastisch zal wijzigen lijkt ons vrij utopisch, en mogelijk zelfs ongewenst.

De veranderingen in de arbeidsregeling (de zogenaamde flexibilisering van de arbeid) die zich voor middellange termijn aankondigen, zullen vermoedelijk ook een weerslag hebben op de sociale isolatie van de werklozen. Gezien

het feit dat het onderscheid tussen arbeids- en niet-arbeidsuren in de dag- en weekcyclus zal vervagen, zal dit ook leiden tot veranderingen in de timing van de interacties en de sociale participatie. Flexibilisering van de arbeid betekent ook flexibilisering van de vrije en niet-arbeidstijd.

Meer algemeen, voor de tijdsbesteding van de mensen en de sociale organisatie van de tijd, wijzen deze resultaten nogmaals op het belang van synchronisatie. Sociaal leven impliceert synchronisatie, en tijdsordening is deels dan ook niet anders dan het synchroniseren en op elkaar afstemmen van verschillende tijdsbestedingspatronen. Structurele sociale isolatie is in de eerste plaats een synchronisatieprobleem. Een te strakke en te algemeen doorgevoerde maatschappelijke tijdsordening zorgt aldus voor problemen bij individuen of andere, abstractere actoren en handelingsverbanden, die een belangrijk structurerend element in hun tijdsbestedingspatroon verloren hebben.

Noten

1. Voor een meer diepgaande uitwerking van de conceptualisering van de sociale isolatie, zie Enhus et al., 1985.
2. Om wille van het formaat van het tijdsbudget tellen we niet de contacten op zich, doch de activiteiten die een contact inhielden.
3. De gehanteerde bovengrens voor significantie is telkens $p = .05$.
4. Deze hypothese wordt enkel getoetst voor de contacten met partner, kinderen en (ex)collega's wegens de te lage contactfrequentie met de andere interactiepartners.

Bibliografie

- Aiken, M., Ferman, L.A. & Sheppard, H.L., *Economic Failure, alienation and extremism*. University of Michigan Press, Ann Arbor, 1968.
- Bakke, E.W., *Citizens without work: A study of the effects of unemployment upon the workers, social relations and practices*. Yale University Press, New Haven, 1947.
- Barendse, K. et al., *Werkloosheid en gezin*. De Uitbuyl, Wageningen, 1976.
- Brinkmann, C., Finanzielle und psycho-soziale Belastungen während der Arbeitslosigkeit. In: Wacker, A. (ed.), *Vom Schock zum Fatalismus*. Campus Verlag, Frankfurt, 1981: 68-91.
- Elchardus, M. et al., *Tijdsbesteding en maatschappelijke integratie van werklozen*. T.O.R., Centrum voor Sociologie VUB, Brussel, 1984.
- Elling, N., 'Jeugdige werklozen: een overbodige generatie?', *Jeugd en Samenleving*, 9, 1978: 519-536.
- Enhus, E., Glorieux, I. & Van Rossem, R., *Werklozen: uit de maat maar niet relatieschuw*. T.O.R., Centrum voor Sociologie, VUB, Brussel, 1985.
- Frohlich, D., *The use of time during unemployment. A case study carried out in West Germany*. Van Gorcum, Assen, 1983.
- Hamaker, H.G., 'Het arbeidsmarktgedrag van werklozen', *Mens en Onderneming*, 26, 1972: 295-308.

- Heinemann, K., *Arbeitslose Jugendliche. Ursachen und individuelle Bewältigung eines sozialen Problems: eine empirische Untersuchung*. Luchterhand, Darmstadt, 1978.
- Heinemann, K., Arbeitslosigkeit und Zeitbewusstsein, *Soziale Welt*, 33, 1982: 87-101.
- Herman, A., 'Belevingsaspecten van werkloosheid', *Socialistische Standpunten*, 2, 1979: 81-90.
- Jahoda, M., 'The impact of unemployment in the thirties and seventies', *British Psychological Society Bulletin*, 32, 1979: 309-314.
- Jahoda, M., Lazarsfeld, P.F. & Zeisel, H., Marienthal, *The Sociography of an Unemployed Community*. Tavistock, London, 1972.
- Knulst, W.P., 'Tijd zonder arbeid: een verkenning naar immateriële aspecten van het bestaan zonder beroepsarbeid en welzijnsbeleid op dat gebied', *Beleid en Maatschappij*, 5, 1978: 124-134.
- Komarovsky, M., *The unemployed man and his family: the effects of unemployment on the status of men in 59 families*. Dryden Press, New York, 1940.
- Lagrou, L., 'Werkloosheid en psychisch welzijn', *Kultuurleven*, 49, 10, 1982.
- Nievaard, A.C., 'Beleving van werkloosheid. Bevindingen uit een onderzoek', *Intermediair*, 19, 21, 1977: 29-35.
- Ovesen, E., *Werkloosheid: een inzicht in de psychologische en maatschappelijke gevolgen*. Kooyker, Rotterdam, 1977.
- Rosseel, E., 'Werkloosheidsbeleving: Bevindingen bij een onderzoek van een representatieve steekproef van Belgische werklozen', *Tijdschrift voor Sociologie*, 3, 2, 1982: 117-136.
- Siurala, L., *Effect of youth unemployment*. Helsinki School of Economics, Helsinki, 1982.
- Tazelaar, F. & Sprengers, M., 'Werkloosheid en sociaal isolement', *Sociologische Gids*, XXI, 1984: 48-79.
- Thomas, L.E., McCabe, E. & Berry, J.E., 'Unemployment and family stress: a reassessment', *Family Relations*, 29, 1980: 517-524.
- Van Buchem, A.L.J., 'Werkloos-zijn, een grotere straf dan werken?' In: Van Dijck, J.J.J. & Ter Hoeven, P.J.A., *Het vermoeide arbeidsbestel: een sociaal-culturele verkenning van crisisverschijnselen*. Samsom, Alphen aan den Rijn, 1977: 1009-127.
- Van Loon, F., Pauwels, K. & Van Humskerke, H., *Werkloosheid en gezin*. De Sikkels/De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen/Amsterdam, 1982.
- Vilroxx, J., Sociale gevolgen van de werkloosheid. In: *Werkgelegenheid voor de jaren tachtig*. Zestiende vlaams wetenschappelijk economische congres, Vereniging voor Economie, Gent, 1983: 229-254.